

भारतातील बेरोजगारी आणि दारिद्र्य

ही अशी परिस्थिती आहे ज्यात लोक सध्याच्या वेतनाच्या दराने काम करण्यास तयार आणि इच्छुक आहेत परंतु तरीही त्यांना काम मिळू शकत नाही. बेरोजगारीचे मापन भारतात NSSO (राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था) द्वारे केले जातात. भारतातील बेरोजगारीचा डेटा कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाच्या अंतर्गत ठेवला जातो.

NSSO खालील तीन वर्गात लोकांना विभागते -

- कार्यरत लोक (आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेले)
- काम करत नाही (काम शोधत आहे)
- काम करत नाही किंवा काम शोधत नाही

- श्रेणी (a) मधील लोकांना कार्यबल म्हणतात.
- श्रेणी (b) मधील लोकांना बेरोजगार म्हटले जाते.
- श्रेणी (a) आणि (b) मधील लोकांना श्रमशक्ती म्हणतात.
- श्रेणी (c) मधील लोकांना कामगार दलात नाही असे म्हटले जाते.
- बेरोजगारांची संख्या = कामगार शक्ती - कार्यबल

बेरोजगारीचे प्रकार

1. संरचनात्मक बेरोजगारी

- संरचनात्मक बदलामुळे झाले.
- उदाहरण- तांत्रिक बदल, वाढती लोकसंख्या इ.

2. घर्षण बेरोजगारी

- जेव्हा लोक एका नोकरीतून दुसऱ्या नोकरीत शिफ्ट होतात आणि या मध्यांतर काळात बेरोजगार राहतात.
- चक्रीय बेरोजगारी (मागणी कमतरता बेरोजगारी)
- जेव्हा मागणी कमी झाल्यामुळे लोकांना नोकरीतून काढून टाकले जाते.
- उदाहरण- मंदी

3. छुपी बेरोजगारी

- या प्रकारच्या रोजगारामध्ये, लोकांना रोजगार दिला जातो परंतु त्यांची किरकोळ उत्पादकता शून्य आहे.
- उदाहरण- एक मनुष्य काही शेती कामात गुंतलेला आहे, त्याचा मित्र त्याला सामील करतो पण दोघांची उत्पादकता सारखीच राहते. त्याचे मित्र बेरोजगारीच्या वेशात येतात.

4. शिक्षित बेरोजगारी

- जर एखादी सुशिक्षित व्यक्ती त्याच्या पात्रतेनुसार योग्य नोकरी मिळवू शकत नसेल.
- उदाहरण- अभियांत्रिकी पदवीधारकाला अभियंता पदाऐवजी लिपिक पद मिळत आहे.

5. खुली बेरोजगारी

- अशी स्थिती ज्यामध्ये लोकांना कोणतेही काम सापडत नाही.
- यामध्ये कुशल आणि अकुशल अशा दोन्ही लोकांचा समावेश आहे.

6. कमी प्रतीची बेरोजगारी

- जेव्हा लोक काम मिळवतात परंतु त्यांची कार्यक्षमता आणि क्षमता त्यांच्या इष्टतम प्रमाणात वापरली जात नाही आणि ते उत्पादन मर्यादित पातळीपर्यंत योगदान देतात.

7. स्वैच्छिक बेरोजगारी

- या प्रकारच्या बेरोजगारीमध्ये नोकऱ्या उपलब्ध आहेत परंतु व्यक्तीला निष्क्रिय राहण्याची इच्छा आहे.
- उदाहरण- आळशी लोक, ज्यांच्याकडे पूर्वजांची संपत्ती आहे त्यांना कमवायचे नाही.

8. नैसर्गिक बेरोजगारी

- 2 ते 3 % बेरोजगारी नैसर्गिक मानली जाते आणि दूर केली जाऊ शकत नाही.

9. क्रॉनिक बेरोजगारी

- अर्थव्यवस्थेत दीर्घकालीन बेरोजगारीमुळे कारणीभूत आहे.

10. हंगामी बेरोजगारी

- या प्रकारच्या बेरोजगारीमध्ये लोक वर्षातील काही महिने बेरोजगार असतात.
- उदाहरण- शेतकरी

दारिद्र्य

दारिद्र्य अशी परिस्थिती ज्यामध्ये समाजातील घटक आपल्या मूलभूत जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करू शकत नाही.

हे दोन प्रकारचे आहे-

(a) पूर्ण दारिद्र्य

(b) सापेक्ष दारिद्र्य

(a) पूर्ण दारिद्र्य

- यामध्ये, आम्ही जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमान प्रमाणात एक एकूण मूल्य (दरडोई ग्राहक खर्च व्यक्त करणारी आकृती) मोजतो.
- ज्या लोकसंख्येचे उत्पन्न (किंवा खर्च) या एकूण मूल्यापेक्षा कमी आहे ते दारिद्र्य रेषेखाली (बीपीएल) आहे.
- दारिद्र्यच्या या मापनात आम्ही एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात गरीबांची संख्या व्यक्त केली. हे मोजमाप हेडकाउंट रेशो म्हणूनही ओळखले जाते.
- उदाहरण: 13 टक्के लोक BPL आहेत.
- आम्ही उत्पन्नाऐवजी उपभोग खर्च पद्धत का पसंत करतो-
- दरडोई उत्पन्नात आम्ही अवलंबित लोकांना (मुले, ज्येष्ठ नागरिक इ.) वेगळे करू शकत नाही जे उपभोग घेत आहेत परंतु कमावत नाहीत. तर, अचूक डेटा गणनासाठी, आम्ही उत्पन्नाऐवजी उपभोग खर्च पद्धत पसंत करतो.

(b) सापेक्ष दारिद्र्य

- या प्रकारच्या दारिद्र्यमध्ये, एखादी व्यक्ती दारिद्र्यरेषेखालील असू शकते परंतु इतर व्यक्तीच्या तुलनेत गरीब असल्याचे दिसून येते ज्याचे उत्पन्न त्याच्या उत्पन्नापेक्षा/वापरापेक्षा जास्त आहे.
- या प्रकारच्या दारिद्र्यच्या गणनेत, विविध टक्केवारी गटांमध्ये लोकसंख्येचे उत्पन्न/उपभोग वितरणाचा अंदाज लावला जातो आणि त्यांची तुलना केली जाते.
- हे एकूण लोकसंख्येमध्ये असमानता प्रदान करते.
- किंटाइल गुणोत्तर हे असमानतेचे एक उपाय आहे.
- किंटाइल उत्पन्न रेशन = सर्वात श्रीमंत 20 टक्के सरासरी उत्पन्न/ सर्वात गरीब 20 व्यक्तींचे सरासरी उत्पन्न

ब्रिटिश भारतातील दारिद्र्यचा अंदाज

- दारिद्र्यचा सर्वात आधीचा अंदाज दादाभाई नौरोजी यांनी 1901 मध्ये प्रकाशित केलेल्या "भारतात दारिद्र्य आणि अन ब्रिटिश राजवटी" या पुस्तकात केला होता.
- 1936 मध्ये राष्ट्रीय नियोजन समितीने अविभाजित भारतातील दारिद्र्यबद्दल कल्पना दिली. परंतु त्यांनी प्रदान केलेला डेटा देशातील दारिद्र्यचा डेटा मानला गेला नाही.

स्वतंत्र भारतातील दारिद्र्यचा अंदाज

(A) डॉ. व्ही.एम. दांडेकर आणि निलंत रथ (1968-69)

- निश्चित किमान पोषण = 2250 कॅलरी/दिवस
- ग्रामीण भागात, पोषण ही रक्कम खरेदी करण्यासाठी आवश्यक पैसे- 170 रु. / वर्ष
- शहरी भागात, पोषण ही रक्कम खरेदी करण्यासाठी आवश्यक पैसे- 271 रु. / वर्ष
- या संदर्भाचा वापर करून, त्यांना आढळले की, ग्रामीण रहिवाशांची 40 टक्के आणि शहरी रहिवाशांची 50 टक्के 1960-61 मध्ये दारिद्र्य रेषेखाली होती.

(ब) नियोजन आयोग तज्ज्ञ गट

दारिद्र्य रेषेची संकल्पना सर्वप्रथम 1962 मध्ये नियोजन आयोगाच्या नियोजन आयोगाच्या कार्यसमूहाने मांडली.

(i) अलग समिती

- अध्यक्ष- वाय के अलग
- 1979 पर्यंत दारिद्र्यचा अंदाज उत्पन्नाच्या अभावाच्या आधारावर केला जात होता, परंतु 1979 मध्ये वाय के अलग समितीने घरगुती दरडोई वापर खर्चाच्या आधारावर नवीन दृष्टिकोन स्वीकारला.
- ही समिती भारतातील पहिल्या दारिद्र्य रेषेची व्याख्या करते.
- ग्रामीण मध्ये समितीने निश्चित केलेला दैनिक वापर = 2400 कॅलरी/दिवस
- शहरी = 2100 कॅलरी/दिवस मध्ये समितीने निश्चित केलेला दैनिक वापर
- टीप- ग्रामीण भारतात उपभोग मूल्य जास्त ठेवण्यात आले होते कारण ते शारीरिक श्रम करतात.

(ii) लकडावाला समिती

- 1989 मध्ये स्थापना केली.
- अध्यक्ष- डी.टी. लकडावाला

- 1993 मध्ये अहवाल सादर केला.
- ग्रामीण मध्ये समितीने निश्चित केलेला दैनिक वापर = 2400 कॅलरी/दिवस
- शहरी = 2100 कॅलरी/दिवस मध्ये समितीने निश्चित केलेला दैनिक वापर
- दारिद्र्यच्या अंदाजासाठी समितीने CPI-IL आणि CPI-AL चा वापर केला
- टीप- CPI-IL (औद्योगिक कामगारांसाठी ग्राहक किंमत निर्देशांक)
- CPI-AL (कृषी मजुरांसाठी ग्राहक किंमत निर्देशांक)

परिणाम

- 1993-94 मध्ये एकूण लोक BPL अंतर्गत होते = 36 टक्के
- 2004-05 मध्ये एकूण लोक बीपीएल अंतर्गत होते = 27.5 टक्के

(ii) तेंडुलकर समिती

- 2005 मध्ये स्थापना केली.
- अध्यक्ष- सुरेश डी. तेंडुलकर
- 2009 मध्ये त्याचा अहवाल सादर केला.
- पोषण, आरोग्य आणि इतर खर्चावर आधारित उष्मांक आधारित अंदाज बदलला
- दारिद्र्य रेषा बास्केट (PLB) ही नवीन संज्ञा सादर करा जी दारिद्र्य निश्चित करण्यासाठी निवडलेल्या सर्व वस्तूंची बास्केट आहे.
- उपभोग प्रमाण ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही लोकांसाठी समान आहे परंतु किंमत भिन्न आहे-
- ग्रामीण साठी दररोजचा दरडोई खर्च- रु. 27
- शहरीसाठी दररोजचा दरडोई खर्च- रु. 33

परिणाम

- एकूण दारिद्र्य- 37.2 टक्के (वर्ष 2004-05 मध्ये)
- ग्रामीण- 41.8 टक्के (वर्ष 2004-05 मध्ये)
- शहरी- 25.7 टक्के (वर्ष 2004-05 मध्ये)

(iii) रंगराजन समिती

- जून 2012 मध्ये स्थापना केली.
- अध्यक्ष- रंगराजन
- जून 2014 मध्ये त्याचा अहवाल सादर केला.
- पुन्हा, कॅलरी-आधारित दृष्टिकोन स्वीकारला जो पूर्वी वापरला जात होता.
- ग्रामीण साठी दररोजचा दरडोई खर्च- रु. 33
- शहरीसाठी दररोजचा दरडोई खर्च- रु. 47

परिणाम-

- एकूण दारिद्र्य- 29.5 टक्के (2011-12 मध्ये)

- ग्रामीण- 30.9 टक्के (2011-12 मध्ये)
- शहरी- 26.4 टक्के (2011-12 मध्ये)

(C) भारतीय रिझर्व्ह बँक अहवाल 2012

- किमान दारिद्र्य असलेले राज्य- गोवा (5.09 टक्के)
- केंद्रशासित प्रदेशात किमान दारिद्र्य आहे- अंदमान आणि निकोबार (1 टक्के)
- सर्वाधिक दारिद्र्य असलेले राज्य- छत्तीसगड (39.93 टक्के)
- सर्वाधिक दारिद्र्य असलेल्या केंद्रशासित प्रदेश- दादरा आणि नगर हवेली (39.31 टक्के)

(D) जागतिक बँकेचा अहवाल

- दारिद्र्यरेषा: ज्यांचे उत्पन्न दररोज 1.90 \$ पेक्षा कमी आहे
- 2015 च्या जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार, 2011 मध्ये भारतात 12.4 % लोक दारिद्र्य रेषेखालील होते

(ई) आशियाई विकास बँकेचा अहवाल

- 2015 च्या आशियाई विकास अहवालानुसार, भारतातील दारिद्र्य = 21.9 टक्के (2014 साठी)